

UN JUEU DE TORTOSA (SEGLE X^e) INFORMADOR DELS GEÒGRAFS ÀRABS MEDIEVALS

Hom ha dit, creiem que amb encert, que «la història dels jueus als Països Catalans, és una història molt mancada d'estudis»¹, i també que «si hoy estamos bastante bien informados sobre la condición social de los judíos en la España visigótica y sobre la ayuda que prestaron a los musulmanes en el momento de la conquista de la Península, no ocurre lo mismo con su historia entre los siglos VIII y XI, para la cual no disponemos más que de una documentación sumamente pobre»².

Aquesta constatació encara és més deplorable si tenim en compte que el paper de la comunitat jueva a la península ibèrica va ser de gran importància durant tota l'Edat Mitjana. Ho resumim amb paraules del gran arabista Lévi-Provençal³: «Aunque a la pàlida luz de las fuentes históricas queda impreciso el papel de las comunidades judías de la España musulmana, éste debió de ser, al menos desde el califato, bastante considerable. Los judíos andaluces, como los de los reinos cristianos de la Península con quienes sostenían continuas relaciones, estaban llamados a ser en ambas Españas agentes de enlace, tanto en el terreno político como en el de los cambios comerciales. Ciertamente, todos sabían, aparte del hebreo, ya confinado por ellos al papel de lengua sabia y litúrgica, el árabe y el romance. Movidos por la necesidad de sus negocios, no vacilaban en emprender largos viajes, lo mismo por el Oriente musulmán que por la Europa continental, al otro lado de los Pirineos, de donde traían para su clientela pieles, cautivos y eunucos. Ya en el siglo X aparecían como activos

1. Cf. David ROMANO, *Una població marginada: els jueus*, a *Història de Catalunya*, Barcelona, Salvat, II (1979), 143.

2. Cf. E. LÉVI-PROVENÇAL, *España musulmana hasta la caída del califato de Córdoba (711-1031 de J.C.)*. *Instituciones y vida social e intelectual*, Madrid, Espasa-Calpe, 1957, 126.

3. *Ibidem*, 129.

precursors de ese judaïsme 'sefardí' de los siglos siguientes, que había de dejar tan honda huella en la economía social de la España y el Portugal de fines de la Edad Media y de los tiempos modernos».

Afegint-hi el paper de transmissió cultural al de mediació política i comercial, sembla talment com si aquest text hagués estat escrit pensant en el personatge que ara ens interessa: Ibrāhīm ibn Ġa'qūb al-Isrā'īlī al-Ṭurtūšī⁴. Sobre el qual, per altra banda, ningú ha parlat en català amb certa extensió⁵, malgrat haver-se «celebrat» ja (el 1968) el centenari del seu «descobriment».

En efecte, l'any 1868 Harkavy es preguntava, davant d'una citació del segle xvi^è, qui podia ésser un tal «Ibrāhīm» que escrivia en àrab⁶. El 1875 C. Schefer trobava, a la biblioteca Nūr 'Uṭmāniyya de Constantinoble, un manuscrit de l'obra geogràfica d'Abū 'Ubayd al-Bakrī que desfeia la incògnita: hi apareixia Ibrāhīm ibn Ġa'qūb com a font d'informació⁷. Fins aleshores no s'havia aportat res més. Casiri, qui havia catalogat els manuscrits àrabs de l'Escorial⁸, no parlava enlloc del personatge perquè el text d'al-Bakrī conservat en aquella biblioteca és incomplet⁹.

4. Fora dels títols, a les fitxes bibliogràfiques, i de les citacions textuales, usem el sistema de transcripció de l'àrab fixat per la *Gran Enciclopèdia Catalana (GEC)*. per raons tipogràfiques, però, omitem els signes diacrítics a les notes.

5. Només podem citar el nostre propi article, molt breu, a la *GEC*, XIV (1980), 805.

6. Cf. A. Y. HARKAVY, en sengles articles publicats a les revistes «Ha-Zefira», II, 175, i «Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben» (Breslau), 6 (1868), 238. No hem pogut consultar les referències originals, que donem apud Moritz STEIN-SCHNEIDER, *Die arabische Literatur der Juden. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte der Araber, grossenteils aus handschriftlichen Quellen*, Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1964 (reimpressió de l'edició de Frankfurt del 1902), 96, n.º 54, i Abdurrahman Ali El-Hajji, *Andalusian Diplomatic Relations with Western Europe during the Umayyad Period (A.H. 138-366/A.D. 755-976)*, Beirut, Dar al-Irshad, 1970, 237.

7. Cf. F. W[ESTBERG] i [Richard] G[OTTHEIL], *Ibrahim ibn Yakub*, a *The Jewish Encyclopedia*, New York-London, Funk and Wagnalls Co., VI (1904), 554; George SARTON, *Introduction to the History of Science. Volume I: From Homer to Omar Khayyam*, Baltimore, Carnegie Institution of Washington, 1927, 675; Hussain MONÉS, *La geografía y los geógrafos en la España musulmana*, Madrid, Instituto de Estudios Islámicos, 1967, 78, nota 1; i *Andalusian Diplomatic...*, 237.

8. Michaelis CASIRI, *Bibliotheca Arabico-Hispana Escorialensis*, Madrid, Antonio Pérez de Soto, 2 vols. (1760 i 1770). Una reproducció fototípica de l'edició original ha estat publicada a Osnabrück, Biblio Verlag, 1969, 2 vols. Ni en els índexs del segon volum ni a la referència del manuscrit d'al-Bakrī (II, 2) apareix esmentat al-Turtusi.

9. Casiri ja observà aquesta peculiaritat. Descriu el manuscrit així (*loc. cit.*): «MDCXXX. Codex literis Cuphicus descriptus vocabulisque animatus, operis Geographico-Historici tripartiti volumen continens tantummodo secundum, quod Aegypti superioris, Africae, necnon Mauritaniae descriptionem complectitur. Caetera, primum videlicet ac tertium de Asia atque Hispania, intercidisse non mediocriter dolemus.

Però, una vegada estudiada l'obra, De Goeje va fer notar la transcendència d'un passatge referent als països de l'Europa oriental i central. Editat i traduït al rus (1878) per Kunik i Rosen, traduït al neerlandès (1880) per De Goeje, i escorcollat per una munió d'investigadors —Wigger (1880), Haag (1881), Jacob (en diversos llocs a partir del 1881), Schottin (1882) i Westberg (1898)—¹⁰, resulta sorprenent de comprovar que l'informador medieval no mereix una entrada en l'útil recull de Francisco PONS BOIGUES, *Ensayo biobibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábigoespañoles* (Madrid, 1898)¹¹.

Ara bé, de llavors ençà el món de l'erudició s'ha dedicat a sargir

ABU OBAID cordubensis, antiquus, sed incertae aetatis Scriptor, qui Geographiae Nubiensis rationem secutus, omissio latitudinis et longitudinis locorum mensuris, ad distantiam solum pertinentes designat, ut in iis videre est quae hic anotanda prae reliquis duximus». Cf. *The Geography of Al-Andalus and Europe from the Book «Al-masalik wal-mamalik» (The Routes and the Countries) by Abu Ubayd al-Bakri (d. 487/1094)*, Beirut, Dar al-Irshad, 1968, 41, nota 1, on l'editor, Abdurrahman Ali El-Hajji, afirma que examina el manuscrit de l'Escorial, actualment catalogat amb el núm. 1.635, i que no li semblà necessari per a la seva edició perquè és incomplet i només parla d'Egipte, Líbia i l'Àfrica del Nord fins a Ceuta.

10. Les fitxes bibliogràfiques corresponents a l'edició, traduccions i estudis es troben generalment a la bibliografia citada fins ara. Convé d'afegir-hi (contenen encara més referències): Carl BROCKELMANN, *Geschichte der arabischen Literatur*, I (Weimar, Emil Feber, 1898), 476 i 523, n.º 12 c. i *Supplementband*, Leiden, E. J. Brill, I (1937), 410; M. Z[OBEL], *Ibrahim ibn Jakub al-Israili, a Encyclopaedia Judaica*, Berlin, Verlag Eschkol A.-G., VIII (1931), 375-376; Walther MAAS, *La «relación esclava» del judío español Ibrahim b. Yaquub al-Turtusi, «Al-Andalus»* (Madrid-Granada), 18 (1953), 212-214; M. CANARD, *Ibrahim ibn Yaquub et sa relation de voyage en Europe*, a «Études d'orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal» (Paris), II (1962), 503-508; André MIQUEL, *L'Europe occidentale dans la relation arabe d'Ibrahim b. Yaquub (X^e s.)*, «Annales. Économies. Sociétés. Civilisations» (Paris), 21 (1966), n.º 5, 1.048-1.064; A. MIQUEL, *Ibrahim b. Yakub, a Encyclopédie de l'Islam*, 2^a ed., III (1971), 1.015-1.016; E. A., *Ibrahim ibn Yaquub of Tortosa, a Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem, Keter Publishing House, VIII (1978), 4^a ed., 1.214; i Hussain MONÉS y Pedro BALANÁ ABADÍA, *Un cosmopolita judío tortosino prácticamente desconocido en España: Ibrahim ben Yaquub (siglo X)*, «La Voz del Bajo Ebro» (Tortosa), n.º 1.159 (16 de novembre del 1979), 10-11.

11. La manca d'informació de Pons Boigues no és tan greu com d'altres: al-Turtusi tampoc no tenia entrada pròpia a la primera edició de l'*Enciclopèdia de l'Islam* (cap als anys 20); Lévi-Provençal, en l'edició de l'obra d'al-Himyari, *La Péninsule Ibérique au Moyen-Age d'après le Kitab ar-rawd al-mitar fi habar al-aktar d'Ibn Abd al-Munim al-Himyari*, Leiden, E. J. Brill, 1938, 206, nota 5, tan sols citava les fonts àrabs d'al-Turtusi, però no donava cap referència bibliogràfica; *The Universal Jewish Encyclopedia*, New York, Ktav Publishing House, 1969, 10 volums, no parla del personatge; i Arthur KOESTLER, *El imperio kázar y su herencia*, Barcelona, Aymà, 1980, 149, acumula tergiversacions quan afirma: «Aparte de los escritos árabes, la primera mención que se hace sobre la Kazaria posterior al fatal año 965, se encuentra en un relato del viaje de Ibrahim ibn Yakub, embajador judeo-español de Otón el Grande, que en un texto que data probablemente del año 973, describe a los kázaros como a un pueblo muy próspero» (els subratllats són nostres; volem posar de manifest la deficient informació de Koestler respecte a les darreres publicacions, que contradiuen totes les asseveracions assenyalades).

la vida, l'obra i els «miracles» del nostre autor. Una part destacada de la iniciativa ha sortit dels nuclis jueus internacionals; l'etiqueta d'*isrā'īlī* (en àrab, israelita o jueu) els esperonava en llur tasca. Altres estudiosos hi esmerçaren moltes hores perquè Ibrāhīm ibn Ġa'qūb donava notícies de llurs països respectius. Ningú s'hi va trencar gaire la closca per la possibilitat que fos de Tortosa o català¹². Sortosament, un investigador aràbic, Abdurrahman Ali El-Hajji, ens ha donat la feina gairebé acabada. Els seus articles, llibres i edicions de textos són, en l'actualitat, un punt de referència inexcusable per a qualsevol intent seriós de comprendre la personalitat d'al-Ṭurtūshī en totes les seves facetes. Per ordre cronològic, sempre recollint i superant les deduccions anteriors, ha publicat *Northern Spain*, «Islamic Quarterly» (Hyderabad), 9 (1965), 46-55; *Ibrāhīm ibn Ya'qūb aṭ-Ṭurtūshī, Andalusian Traveller*, «Islamic Culture» (London), 40 (1966), 39-46; *Two Unknown Embassies from a Frankish Monarch to the Court of Córdoba during the Reign of al-Ḥakam II*, «Islamic Quarterly», 10 (1966), 19-25; *Aṭ-Ṭurtūshī, the Andalusian Traveller, and his Meeting with Pope John XII*, «Islamic Quarterly», 11 (1967), 129-136; i *Ibrāhīm ibn Ya'qūb aṭ-Ṭurtūshī and his Diplomatic Activity*, «Islamic Quarterly», 14 (1970), 22-40.

El present treball és el primer de la sèrie que voldriem redactar sobre al-Ṭurtūshī. Se centra en les fonts que permeten d'establir contacte amb la seva figura i amb la seva producció intel·lectual. Altres temes previstos són (l'ordre en què els enumerem no pressuposa prelación ni cronològica ni de categoria): 1. Textos d'al-Ṭurtūshī referents a la península ibèrica. 2. Biografia del personatge. 3. Anàlisi de la seva concepció geogràfica. 4. Els estudis sobre al-Ṭurtūshī (recull comentat de bibliografia moderna). Nogensmenys, avancem ja que les interferències entre els distints apartats seran inevitables —i possiblement convenients—. Per exemple, d'aquest primer esbós es dedueixen observacions relatives a la vida del «viatger» i, sobretot, el paper de pont cultural que, des de la seva perspectiva jueva, representà entre el món europeu i els estats musulmans.

12. Val a dir que la seva nacionalitat no és admesa sense reticències. S'ha dit també que Ibrahim ibn Gaqub pot haver estat originari de l'Àfrica del Nord o de Sicília. Miquel, en l'article de l'*Encyclopédie de l'Islam* citat a la nota anterior, escriu (1971): «Ibrahim b. Yakub al-Isra'ili al-Turtushi, voyageur juif espagnol, originaire de Tortose si l'on en croit sa nisba» (el subratllat és nostre).

Ara per ara són totes aràbigues i es redueixen a quatre obres que citen textualment (directament o indirecta) informacions d'al-Ṭurṭūšī. Ordenem llurs autors segons la data de la seva mort i els tractem per separat:

1. Aḥmad ibn 'Umar ibn Anas al-'Uḍrī (1002-1085). En la part conservada de l'obra geogràfico-històrica que va escriure (*Tarṣī' al-aḥbār wa-tanwī' al-ātār wa-l-bustān fī garā'ib al-buldān wa-l-masālik ilā ḡamī' al-mamālik*¹³), cita una sola vegada al-Ṭurṭūšī, en parlar de l'olivera miraculosa de la comarca de Lorca. Diu al-'Uḍrī¹⁴:

«Una de les meravelles és una olivera que hi ha a l'església situada en una alqueria en una muntanya a prop de la ciutat de Lorca, al costat d'un castell local conegut per Mirabayt. En el moment de l'oració de la tarda que precedeix la primera nit del mes de maig, l'olivera floreix i no passa la nit sense que hagi fructificat. El matí totes les olives han ennegrit i madurat. La gent ho sap i hi acut, i els prínceps hi han enviat [delegats] des de l'antiguitat. Els habitants d'aquella regió van tallar l'olivera per culpa de la multitud de gent que hi anava a causa d'ella. Romangué seca durant un temps però després arrelà novament i avui dia conserva encara la propietat descrita.

He llegit en una informació antiga sobre ella que Ibrāhīm ibn Ġa'qūb al-Isrā'īlī al-Ṭurṭūšī informava que el Papa de Roma li va dir l'any 350 [961]: 'Vull enviar un ambaixador hàbil amb un present per al príncep dels creients d'al-Andalus perquè un dels assumptes més importants que haig de negociar amb ell i una de les meves peticions més fervents és la següent: Estic convençut que a la plana santa hi ha una església en el pati de la qual hi ha una olivera que floreix la nit de Nadal, dóna fruit i aquest madura en un dia. Has de saber que Déu, Poderós i Fort, reserva un lloc privilegiat per al màrtir d'aquell indret. [Li diré]: Humilia't, doncs, davant dels principals dirigents d'aquella església i

13. Editada per Abd al-Aziz al-Ahwani (Madrid, Instituto de Estudios Islámicos, 1965).

14. Cf. *Tarsi al-ahbar...*, 7. En donem la nostra pròpia versió catalana. Una traducció castellana es troba a Emilio MOLINA LÓPEZ, *La cora de Tudmir según al-Udri* (s. XI). *Aportaciones al estudio geográfico descriptivo del SE. peninsular*, «Cuadernos de Historia del Islam» (Granada), 4 (1972), 67.

*dels seus administradors [fins que et deixin [endur-te] els ossos d'aquell màrtir, perquè, si ho aconseguia, tindria la satisfacció més gran de la meua vida]*¹⁵.

El-Hajji transcriu el text àrab del segon paràgraf i creu que pot ésser considerat la font escrita més antiga d'al-Ṭurtūšī que posseïm, la qual hauria estat copiada per la resta d'autors aràbics. Basa el seu judici en l'exactitud i precisió de la citació d'al-'Uḍrī¹⁶. Hem de fer, però, algunes observacions:

a) Dues afirmacions d'El-Hajji són contradictòries. Diu en un lloc: «Al-'Uḍhrī mentions the meeting of an Andalusian, Ibrāhīm b. Ya'qūb al-Isrā'īlī at-Ṭurtūshī, with the king of ar-Rūm, without giving any details about the nature or the date of his meeting»¹⁷. En un altre: «Al-'Uḍhrī, in this text... mentions the place and the date of at-Ṭurtūshī's meeting with malik ar-Rūm without naming the latter»¹⁸. Aquesta darrera és l'afirmació correcta.

b) El-Hajji fa observar¹⁹ que al-Qazwīnī suggereix una possible informació personal traspasada d'al-Ṭurtūšī a al-'Uḍrī i critica aquest suggeriment tot assenyalant que el primer, documentat amb certesa fins l'any 965, difícilment podia haver estat mestre del segon, nat el 1002. Però l'anacronisme no és, tal vegada, la principal raó per a rebutjar aquella teoria. Sembla més útil de considerar que al-'Uḍrī diu textualment, com hem vist, «*he llegit en una informació antiga... que Ibrāhīm ibn Ḡa'qūb al-Isrā'īlī al-Ṭurtūšī informava*²⁰ que el Papa de Roma... li va dir...». És a dir, *ho va llegir, no li ho van dir*²¹.

c) La redacció d'aquest passatge també és interessant perquè permet de pensar en una font escrita intermèdia entre la «narració»

15. Sobre aquest fet «miraculós», cf. l'acurat estudi de C. JIMÉNEZ MATA, *A propósito del aya'ib del olivo milagroso y su versión cristiana en el milagro de San Torcuato*, «Cuadernos de Historia del Islam», 3 (1971), 97-108. L'autora considera probable que al-Uḍrī copiés el primer paràgraf de la notícia d'al-Razī (s. X^e) (pàgines 101-102). Cf. també *La cora de Tudmir...*, 66, nota 78.

16. Cf. *Andalusian Diplomatic...*, 243.

17. Ibidem, 189. El subratllat és nostre.

18. Ibidem, 243.

19. Ibidem, 242.

20. Aquest sentit, informar, és el bàsic de l'arrel aràbiga *ahbara*, i per això traduïm *habar* per «informació», encara que el resultat sigui reiteratiu. Cf. J. B. BELOT, *Al-fara'id al-darriyya arabi-afransi*, Bayrut, Al-matbaa al-katulikhiyya, 18^a ed., 1964, 149.

21. En l'original àrab (*Tarsi al-ahbar...*, 7): «Wa-qad ra'aytu min qidm habaraha an Ibrahim ibn Gaqub al-Isra'ili al-Turtusi ahbara anna malik al-rum bi-Rumiya... qala la-hu...». *La cora de Tudmir...*, 67, tradueix el passatge simplificant-lo: «He tenido noticia anteriormente de que Ibrahim b. Yaqub al-Isra'ili al-Turtusi dijo que el Papa (*malik al-rum bi Rumiya*)... hizo esta petición...».

d'al-Ṭurtūšī i l'obra d'al-'Udrī. En efecte, si aquest últim hagués consultat el text original d'al-Ṭurtūšī, probablement hauria dit: «He llegit en la crònica d'Ibrāhīm ibn Ġa'qūb... [que ell] diu: El Papa de Roma... em digué...»²². Si aquesta suposició és correcta, hauriem de preguntar-nos quina fou la «font intermèdia». Malgrat l'afirmació d'El-Hajji que al-'Udrī és la font més antiga conservada fins ara, constatem que data la seva obra als voltants de l'any 1080, mentre que situa la redacció del text d'al-Bakrī vers el 1068²³. Podriem caure en la temptació de pensar que la font més original conservada sigui la d'al-Bakrī, del qual sabem positivament que aprofita la «narració» d'al-Ṭurtūšī²⁴. Però s'escau que precisament al-Bakrī no ens transmet (almenys en els manuscrits de la seva obra conegut en l'actualitat) la notícia que dona al-'Udrī²⁵. Encara més, tan sols parla de Lorca una vegada, a propòsit d'una meravella (ʿaḡāʾib) comparable a la de l'olivera i, en canvi, no aprofita l'avinentesa per a parlar d'aquell arbre i adduir el testimoni d'al-Ṭurtūšī. Al-Qazwīnī, la tercera font per al coneixement d'al-Ṭurtūšī, admet que copia la notícia d'al-'Udrī²⁶. Al-Himyarī, la quarta i última font, autor que segueix generalment al-Bakrī, quan tracta el

22. En àrab podria dir-se, aproximadament: «Wa-qaḍ ra'aytu fi ḥabar Ibrahīm ibn Ġaqub... [anna-hu] qala: al-malik al-rum bi Rumiya... qala li...».

23. *Andalusian Diplomatic...*, 236, notes 5 i 6. No dona data concreta per a la finalització del text d'al-Bakrī. Diu que va ser escrit a començaments del darrer terç del segle XI. *Die arabische Literatur...*, 96, especifica l'any 1066. Nosaltres proposem l'any 1068 seguint el raonament de Lévi-Provençal en la biografia d'al-Bakrī que signà a l'*Encyclopédie de l'Islam*, 2ª ed., I (1960), 161. La data d'acabament de l'obra d'al-Udrī no pot ésser anterior al 1079 perquè l'autor diu que Múrcia romangué sota el govern d'un delegat d'[al-Mutamid] ibn Abbad fins l'any 472 de l'hègira (1079). Cf. *Tarsi al-ahbar...*, 16. Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *Razi, fuente de al-Udrī para la España preislámica*, «Cuadernos de Historia del Islam», 3 (1971), 14, primfila menys: «Al-Udrī, en su tranquilo vivir almeriense, debió seguir redactando su obra hasta el final de sus días [1085], ya que la descripción histórica de la ciudad termina en el reinado de al-Mutasim». Però aquest sobirà tingué un regnat molt dilatat (1051-1091) i la frase de Sánchez Martínez és poc precisa, tenint en compte que coneixia la notícia d'al-Udrī que hem adduït (ibidem, 49, *addenda*).

24. Cf. *The Geography of Al-Andalus...*, 42-43, 80-81 i 154 i ss.

25. Sobre les notícies d'al-Bakrī relatives a Catalunya, considerant l'origen territorial català d'al-Turtusi inclusivament, preparem un estudi i hem pogut confirmar el que diem. Cf. «Anuario de Filología» (Barcelona), 8 (en premsa).

26. Diu exactament: «Dakara-hu al-Udrī... wa-qala aydan: ahbara-ni Ibrahīm ibn Ahmad al-Turtusi...» (Ho recorda al-Udrī... i diu també: M'informà Ibrahīm ibn Ahmad al-Turtusi...). Sembla, per tant, segons al-Qazwīnī, que al-Udrī mantingué contacte directe amb el Turtusi. Però ja hem comentat *supra* (pàgina 14) la impossibilitat cronològica d'aquest contacte. Cf. *Zakariya Ben Muhammad Ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie*, edició de Ferdinand Wüstenfeld, Wiesbaden, Dr. Martin Sändig OHG., 1967 (reproducció de l'edició original, publicada en 1848-1849), II, 373.

cas de l'olivera miraculosa no esmenta transmissor intermedi: es refereix directament a al-Ṭurtūṣī²⁷.

2. Abū 'Ubayd 'Abd Allāh al-Bakrī (1011-1094). En la seva magna obra geogràfica *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik*, editada i traduïda només parcialment²⁸, es basa en al-Ṭurtūṣī per a la descripció de l'Europa central i oriental. Resulta lògic que actués així perquè al-Bakrī no sortí fora d'al-Andalus i, quant a les regions que no coneixia, la seva obra constitueix un compendi de tots els textos que va considerar mereixedors de crèdit. El d'al-Ṭurtūṣī s'adeia amb aquest criteri ja que s'ha demostrat a bastament la seva estada personal en les comarques que descriu²⁹.

Pel que fa a la península ibèrica, com hem dit abans, al-Bakrī no cita al-Ṭurtūṣī en relació a l'olivera, però en canvi el copia en un paràgraf sencer dedicat a Galícia i els gallecs³⁰ que no ens ha arribat en l'obra d'al-'Udrī, que al-Qazwīnī transmet parcialment en el capítol dedicat a *Ifranġa*³¹ i que al-Himyarī transcriu punt per punt, segura-

27. «Wa-dakara Ibrahim ibn Yusuf al-Turtusi...» (Recorda Ibrahim ibn Yusuf al-Turtusi...). Cf. *La Péninsule Ibérique...*, 181 del text àrab i 206 de la traducció francesa.

28. Cf. *Encyclopédie de l'Islam*, 2^a ed., I (1960), 160. Segons *The Geography of Al-Andalus...*, 34-35, encara no sabem el nombre de capítols de què constava l'obra, i tots els manuscrits coneguts (analitzats a les pàgines 35-41) són fragmentaris.

29. Cf. *Andalusian Diplomatic...*, 235 i ss.

30. Cf. *The Geography of Al-Andalus...*, 80-81. Hussain Monés, qui va consultar el manuscrit d'al-Bakrī conservat a la Biblioteca General de Rabat (Q 488), sense identificar-ne l'autor ni el títol, deia: «Excepte els escassos fragments de l'obra d'Ibrahim ibn Gaqub dedicada a al-Andalus que transmeten al-Udrī i Ibn Abd al-Munim al-Himyarī, només hem trobat passatges esparsos, diferents dels que coneixem, en la descripció d'al-Andalus d'al-Bakrī. Es tracta d'uns quants fulls lamentablement molt malmesos, l'evident desordre dels quals no permet d'avaluar llur significació. Trobem un passatge sobre els rius referent a un dels rius d'al-Andalus, interromput a la meitat de la línia per un text sobre els gallecs. Unes quantes pàgines més endavant torna a parlar dels rius, etc.» (cf. *La geografía y los geógrafos...*, 79-80, i *Un cosmopolita judío...*, 11). Tanmateix, després d'examinar personalment el manuscrit (pàgina 227), creiem que el judici de Monés era exagerat. Al-Bakrī, no al-Turtusi, descriu *Ifranga* (pàg. 226 del manuscrit; *The Geography of Al-Andalus...*, 143-145) i a continuació interpola una citació d'al-Turtusi (última línia de la pàg. 226 i part de la pàg. 227) abans de parlar d'al-Andalus. D'aquesta interpolació, la part que pertoca a Galícia i als gallecs és d'al-Turtusi sens dubte. Però el fragment que segueix, sobre els bretons, que consta només del títol del capítol i de tres línies i mitja, prossegueix, sense especificar-ho, canviant de tema i descrivint les muntanyes d'al-Andalus (*The Geography of Al-Andalus...*, 84-85). Per aquesta raó pensem que el text relatiu als bretons encara pot ésser citació d'al-Turtusi. Quant a la resta del fragment, creiem que ja no ho és; àdhuc varia l'estil de la narració.

31. Cf. *Zakariya ben Muhammed...*, II 334-335. Curiosament, al-Qazwīnī, en l'apartat *Ifranga*, barreja citacions dels capítols d'al-Bakrī sobre aquella regió (copiats possiblement d'al-Masūdī —m. 956—) i sobre Galícia (seguint al-Turtusi).

ment seguint al-Bakrī³². Ni al-Qazwīnī ni al-Ḥimyarī anomenen al-Ṭurtūšī en aquesta ocasió.

Diu el curiós text d'al-Bakrī³³:

«Resum informatiu sobre el país dels gallecs, dels francs i d'altres pobles cristians que viuen fins al territori dels eslaus i d'altres, segons ho recorda Ibrāhīm ibn Ġa'qūb al-Isrā'īlī al-Ṭurtūšī:

Diu Ibrāhīm: El país dels gallecs és totalment pla i el seu sòl és sorrenc en gran part. Ells mengen sobretot mill i sorgo. Beuen principalment xarop de poma i al-buška (?), beguda que obtenen de la farina. Són criatures traïdores i de condició vil. No es netegen ni es renten més que una o dues vegades cada any, amb aigua freda. No renten mai els seus vestits d'ençà que els estrenen fins que s'esquincen. Creuen que sagnant-se enforteixen els seus membres i cossos. Llurs vestits són ben miserables; tenen obertures per les quals ensenyen la major part del cos. Són valents i forts: quan lluiten s'estimen més de morir que de perdre llur senyera».

3. Zakariyyā' ibn Muḥammad ibn Maḥmūd al-Qazwīnī (1203-1283)³⁴. Autor de dues obres de caràcter geogràfic-històric (*Kitāb āṭār al-bilād wa-aḥbār al-ibād* i *Kitāb 'ağā'ib al-mahlūqāt wa-garā'ib al-mawǧūdāt*)³⁵, reconeix en distintes ocasions el seu deute envers al-'Udri³⁶, mitjançant el qual cita al-Ṭurtūšī. Ja hem dit abans³⁷ que dona

Aquesta hipòtesi ens condueix a suggerir un nou tema d'investigació: ¿Coneixia al-Masudī, aproximadament contemporani d'al-Turtusi, algun text de l'escriptor-viatger? Malgrat que les notícies conservades sobre al-Turtusi el situen solament en els anys 961 i 965, podem pensar que s'han perdut altres informacions seves datades abans. I no oblidem que fou a través de la compilació d'al-Masudī *Murūǧ al-dahab* que hom descobrí la crònica dels reis francs redactada vers el 940 pel bisbe de Girona Gotmar II, tal vegada a petició del príncep al-Hakam, futur califa al-Hakam II. Cf. Francisco FERNÁNDEZ y GONZÁLEZ, *Crónica de los reyes francos, por Gotmaro II, obispo de Gerona*, «Boletín de la Real Academia de la Historia» (Madrid), 1 (1877-1879) (2ª ed., 1909), 454-470; Enrique Claudio GIRBAL [NADAL], *Una crónica arábiga*, «Revista de Gerona», 3 (1879), 80-83; Francisco FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, *Nuevos datos sobre una crónica arábiga*, «Revista de Gerona», 3 (1879), 128-130; Juan VERNET [GINÉS], *La cultura hispanoárabe en Oriente y Occidente*, Barcelona, Ariel, 1978, 74.

32. Cf. *La Péninsule Ibérique...*, 66 del text àrab, 83 de la traducció francesa.

33. El traduïm de l'edició (*The Geography of Al-Andalus...*, 80-81).

34. Per error (1023-1283) a *Andalusian Diplomatic...*, 241.

35. Cf. la referència bibliogràfica de l'edició *supra*, nota 26.

36. Diu, per exemple, en l'article «Al-Andalus»: «Qala Ahmad ibn Umar al-Udri sahib al-masalik wa-l-mamalik al-andalusiyya» (Diu Ahmad ibn Umar al-Udri, autor de *Els camins i els regnes d'al-Andalus*). Cf. *Zakariya ben Muhammed...*, II, 338.

37. Cf. *supra*, pàgina 15.

amb algunes variants la notícia referent a l'olivera, i, també amb modificacions, explicables per la llunyania temporal i espacial en què treballà, les dades sobre els gallecs, aplicades als «francs»³⁸.

El-Hajji insisteix molt³⁹ en el fet que anomena al-Ṭurṭūšī Ibrāhīm ibn Aḥmad, suprimint el *laqab*⁴⁰ «al-Isrā'īlī», perquè vol demostrar que el nostre autor era musulmà: «Al-Qazwīnī was a fairly late geographer and *may* have been able to obtain more complete information than his predecessors. This *may* later have been lost, and *may* have contained indications of aṭ-Ṭurṭūshī's conversion to Islam. This hypothesis is strengthened by the fact al-Qazwīnī does not include al-Isrā'īlī in the form he has mentioned». Aquesta és una de les tres «proves» que l'investigador presenta per tal de basar la seva teoria sobre l'«islamisme» d'al-Ṭurṭūšī.

Però fixem-nos que: 1. «Suposa» la major disponibilitat de fonts per part d'al-Qazwīnī, que només cita una vegada al-Ṭurṭūšī i, aleshores, ho fa a través d'al-'Uḍrī, més proper cronològicament i geogràfica i, per tant, amb menys possibilitats d'errar. 2. «Suposa» perdudes les altres fonts intermèdies, mitjançant les quals al-Qazwīnī no esmenta mai al-Ṭurṭūšī. Per altra banda, en el transcurs de la història és notòria la conservació progressivament més abundant de documents. És a dir, que disposem de més textos del segle XI^e-XII^e —els intermedir, «suposadament» perduts en part— que del X^e, època d'al-Ṭurṭūšī. 3. «Suposa» l'omissió de l'adjectiu al-Isrā'īlī com a prova de la «suposada» conversió d'al-Ṭurṭūšī a l'islamisme. Però aquesta circumstància es pot explicar per dues causes: a) al-Qazwīnī abrevia la citació, l'origen de la qual és igualment vàlida, sigui quina sigui la confessió de l'informador (mentre que el gentilici al-Ṭurṭūšī li dóna més garanties per raó de la proximitat geogràfica entre l'informador i la informació —una «meravella» de la regió de Lorca); b) l'autor medieval té el mateix afany «partidista» que sembla subjacent en la tesi d'El-Hajji.

La tercera «prova» que aquest addueix mereix més atenció i hom ha escrit moltes pàgines⁴¹ sobre aquesta qüestió. Nogensmenys és poc convincent de dir «He [al-Ṭurṭūšī] *may* have visited the Khazars

38. Cf. *supra*, pàgina 17.

39. *Andalusian Diplomatic...*, 229-231.

40. Element secundari del nom propi àrab, espècie de sobrenom. Cf. Félix M. PAREJA, *Islamologia*, Madrid, Razón y Fe, 1952-1954, II, 548.

41. Cf. Arthur KOESTLER, *Los kázars según Koestler*, «La Vanguardia» (Barcelona), 30 de març del 1980, IV; *El imperio kázar...*, *passim*.

or heard much about them, but he does not mention the Jewish state existing at the time of his journey» ⁴², si hom pensa al mateix temps que «it is doubtful that a Jewish kingdom or state, such as the one described, ever existed» ⁴³.

Per enllestir aquest punt, diguem que el mateix erudit enumera les possibles objeccions a la seva hipòtesi ⁴⁴. Nosaltres les considerem més fonamentades que els raonaments favorables. Limitant-nos a l'estadística pura: els dos escriptors d'al-Andalus (al-'Uḍrī i al-Bakrī), que també són els més propers a al-Ṭurtūšī temporalment (escrivien el segle XI^è), l'anomenen al-Isrā'īlī (el jueu); els dos autors estrangers (al-Qazwīnī i al-Ḥimyarī), els més allunyats de llur font cronològicament (escrivien els segles XIII^è i XIV^è) ⁴⁵, no diuen que fos jueu i li donen noms diferents (Ibrāhīm ibn Aḥmad i Ibrāhīm ibn Yūsuf respectivament). Posat que Lévi-Provençal traduí erròniament (l'any 1938) l'Ibrāhīm ibn Yūsuf d'al-Ḥimyarī per Ibrāhīm ibn Yaḥyā ⁴⁶, transcrivim —sense comentaris— la segona objecció que El-Hajji aporta com a possible contra la seva pròpia proposta: «No one has mentioned his [d'al-Ṭurtūšī] conversion to Islam, not even al-Qazwīnī, whereas if he had become a convert, some record of it ought to be found. 'Aḥmad' may be a distortion or mistake in reproducing his name. This appears highly improbable» ⁴⁷.

En conclusió: al-Ṭurtūšī, molt probablement, era jueu. No ens ha d'estranyar. Tortosa, on havia nascut —o bé on s'havia establert— tenia una comunitat jueva notable, ben documentada ⁴⁸. I la intolerància religiosa típica de la Baixa Edat Mitjana encara no havia esclatat. Els jueus ocupaven molts càrrecs enlairats i ni se'ls pressionava per-

42. *Andalusian Diplomatic...*, 230.

43. *Ibidem*, loc. cit., nota 1.

44. *Ibidem*, 231.

45. Al-Qazwīnī el XIII^è. La personalitat d'al-Ḥimyarī no resulta tan definida i potser aquest gentilici correspon a dues persones distintes de la mateixa família. No obstant, la més vella no morí fins al 1309, com a mínim. Cf. *La Péninsule Ibérique...*, XIII-XVIII.

46. *Ibidem*, 171 del text àrab, 206 de la traducció. També ho remarca *Andalusian Diplomatic...*, 229.

47. *Ibidem*, 231.

48. Cf. José Luis LACAVE, *Judios y juderías*, «Historia 16» (Madrid), n.º 58 (febrer del 1981), 53; [José] M[aria] MILLÁS VALLICROSA, *Literatura hebraicoespañola*, Barcelona, Labor, 1967, 26-27.

què es convertissin ni ells amagaven llurs creences⁴⁹. Al-Ṭurṭūṣī, havia d'ésser l'excepció indocumentada?⁵⁰.

4. Ibn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarī⁵¹. L'autor del diccionari geogràfic titulat *Kitāb al-rawḍ al-mi'tār fī ḥabar al-aqtār*, quan parla de Lorca copia literalment d'al-Bakrī la informació biogràfica d'al-Ṭurṭūṣī⁵². En el capítol sobre Galícia⁵³ fa exactament el mateix, bé que no cita al-Ṭurṭūṣī com a informador d'al-Bakrī. Aquesta font, en conseqüència, no presenta cap mena de complicació. Lévi-Provençal deia ja el 1938: «La proportion des emprunts inavoués fait par IBN 'ABD AL-MUN'IM à l'oeuvre d'AL-BAKRĪ dans ses notices géographiques sur al-Andalus est au moins aussi importante que celle des citations d'AL-IDRĪSĪ Comme on ne possède, pour l'instant du moins⁵⁴, qu'une infime portion de la description détaillée qu'on sait qu'AL-BAKRĪ consacre à son propre pays, on mesure tout l'intérêt qui s'attache aux emprunts massifs et répétés que le compilateur du *Rawḍ* a faits, concernant la Péninsule ibérique, à cette oeuvre capitale». I el mateix arabista editava en apèndix uns fragments del manuscrit d'al-Bakrī trobat a la biblioteca de la mesquita d'al-Qarawiyyīn de Fès perquè «tout le reste s'y [en el *Kitāb al-rawḍ*...] trouve reproduit, le plus souvent mot pour mot»⁵⁵.

Un cop examinades les fonts àràbigues que citen al-Ṭurṭūṣī hem de recapitular i establir, si podem, la cadena de transmissió que se guiren les dues notícies fornides pel nostre autor. Considerem uns punts bàsics:

1. Cap dels textos àrabs esmenta el títol de l'obra d'al-Ṭurṭūṣī.
2. No sabem si aquesta obra fou única, com suggereixen els investigadors en general⁵⁶, o múltiple.

49. En aquest sentit és molt representativa la figura del famós Hasday ibn Sabrut. Cf. *España musulmana...*, 128; *Literatura hebraicoespañola*, 27 i 39.

50. Evidentment hi hagué conversions de jueus a l'Islam, però les fonts àràbigues acostumen a fer-ho notar. D'una de les més cèlebres, la d'Ibrahim ibn Sahl al-Isra'īlī, se'n fan ressò Juan VERNET, *Literatura árabe*, Barcelona, Labor, s.d., 122, i *Islamología*, II, 996.

51. Cf. *supra*, nota 45.

52. Cf. *supra*, pàgina 15.

53. *Loc. cit.*, i nota 32.

54. Aquesta edició enyorada aparegué trenta anys més tard. Cf. la fitxa bibliogràfica a la nota 9.

55. *La Péninsule Ibérique...*, XXII-XXIII (una citació a cada pàgina).

56. Cf. tots els estudis esmentats a les notes 6-10. *Andalusian Diplomatic...*, 235-237 i 254, creu que al-Turtusi només va escriure la narració del llarg viatge que efectuà per Europa («Finally he returned to Andalusia, arriving at Cordoba about 356/967. There he wrote the account of his travels»).

3. Entre la font cronològicament més antiga (la d'al-Bakrī, redactada, com hem dit, vers el 1068) i al-Ṭurtūšī creiem haver demostrat (a les pàgines 6 i 7) que existí una versió intermèdia, citada per al-'Udrī.

4. Si dissenyem amb la lletra A la informació de l'entrevista d'al-Ṭurtūšī amb el Papa a propòsit de l'olivera miraculosa, i amb B la descripció de Galícia i els gallecs (sense datar), numerant els autors àrabs pel seu número d'ordre cronològic, tindrem un quadre de transmissió com el següent:

```

1 _ _ _ _ _ A
2 _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ B
3 _ _ _ _ _ A _ _ _ _ _ B
4 _ _ _ _ _ A _ _ _ _ _ B

```

Posat que sabem amb certesa que al-Qazwīnī (3) es basa en al-'Udrī (1) i al-Ḥimyarī (4) en al-Bakrī (2), el problema es limita a esbrinar perquè 1 i 2 citen notícies diferents, i quina és la font més primitiva si no són independents.

Comencem pel final. És possible que al-'Udrī i al-Bakrī tinguessin accés per separat a l'obra d'al-Ṭurtūšī? Sempre tenint present que, en tot cas, al-'Udrī hi accedí mitjançant un text intermedi, la resposta pot ésser afirmativa perquè ambdós escriptors van poder consultar els arxius oficials de la cancelleria cordovesa⁵⁷. Però, aleshores, hauriem d'admetre que, mentre que al-'Udrī es basava en un text intermedi, al-Bakrī pogué estudiar la narració original d'al-Ṭurtūšī. També podríem admetre una resposta afirmativa a la pregunta que ens fem si al-Ṭurtūšī hagués estat autor de més d'una narració. Llavors al-Bakrī i al-'Udrī no citarien les mateixes informacions perquè haurien consultat narracions diferents.

Tanmateix nosaltres no considerem encertada cap de les dues possibilitats. La primera perquè sabem molt bé que al-Bakrī fou deixeble d'al-'Udrī⁵⁸, i no és lògic que el deixeble accedís al text original d'al-Ṭurtūšī i el mestre es limités a estudiar-lo sobre una obra de segona

57. Cf. *Encyclopédie de l'Islam*, 2^a ed., I, 161; *The Geography of Al-Andalus...*, 30; *Andalusian Diplomatic...*, 22.

58. Cf. *The Geography of Al-Andalus...*, 32; *Razi, fuente...*, 13; *La Péninsule Ibérique...*, XXIV.

mà. A més ningú pot presentar proves irrefutables que els arxius oficials de la cancelleria cordovesa romanguessin després de la *fitna* (guerra civil, 1008-1031) a l'antiga capital del califat o en un altre indret determinat, ni que la narració d'al-Ṭurtūšī fos conservada. La segona, perquè si aquest viatger hagués compost més d'una obra sorpren l'escassa repercussió de la seva figura en la literatura geogràfica àrabica general (només quatre fonts i dues notícies) i el fet que ni els repertoris biogràfics coneguts ni les cròniques més o menys contemporànies de la seva època⁵⁹ no en donen referències.

En definitiva: creiem que al-ʿUḍrī no sols fou el primer erudit que conegué el text d'al-Ṭurtūšī⁶⁰ sinó també l'únic; que l'estudià a través d'una font ara per ara desconeguda⁶¹, i que al-Bakrī segurament va copiar del *Tarṣīʿ al-ahbār*... el que li va semblar interessant o adequat per a la seva concepció de la geografia⁶². Si algun dia es descobreixen nous fragments de l'obra d'al-ʿUḍrī que completin els editats⁶³, potser

59. Per exemple, *Una crònica anònima de Abd al-Rahman III al-Nasir*, ed. i trad. castellana d'E. Lévi-Provençal i E. García Gómez, Madrid-Granada, 1950, i *El califat de Córdoba en el «Muqtabis» de Ibn Hayyan. Anales palatinos del califa de Córdoba al-Hakam II, por Isa ibn Ahmad al-Razi (360-364 H.=971-975 J.C.)*. Traducció de un ms. àrab de la Real Academia de la Historia por Emilio García Gómez, Madrid, Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1967.

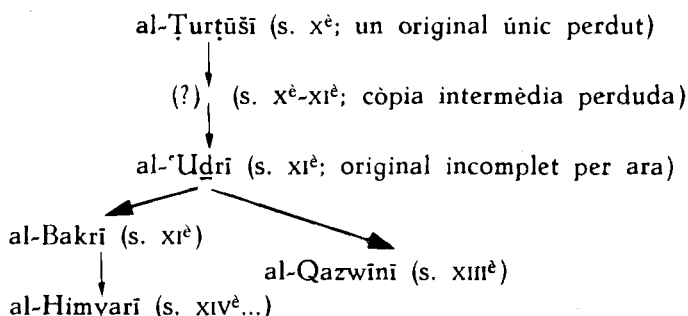
60. Cf. *supra*, pàgs. 14 i 15.

61. Cf. *supra*, pàgina 15.

62. Referint-se a la descripció de Sevilla, diu Razi, *fuente...*, 14, nota 33: «Al-Bakrī se limita a espigar del texto de al-Uḍrī sólo una serie de noticias que copia literalmente... En la parte rigurosamente histórica de Sevilla, ambos siguen rumbos diferentes. ¿Son dos formas distintas de concebir la geografía descriptiva?, ¿estimaria al-Bakrī excesivas las digresiones históricas de al-Uḍrī y por esto las redujo a su mínima expresión?» (els subratllats són nostres).

63. En la descripció del manuscrit d'al-Uḍrī, l'editor diu que només consta de 92 pàgines i que en una hi ha l'encapçalament «Llibre setè del *Tarṣīʿ al-ahbār*...». Cf. *Tarṣīʿ al-ahbār*..., waw. En conseqüència, coneixem tan sols una part mínima de l'obra sencera. Cf. també *La Péninsule Ibérique...*, XXIV: «Dans un passage de sa description de l'Afrique septentrionale, à propos d'une caverne des environs de Biskra, il [al-Bakrī] invoque le témoignage direct d'AL-UDRI, lequel avait été lui-même renseigné par un nommé Kasim b. Abd al-Aziz». Aquesta citació, com fa suposar el títol complet de l'obra d'al-Uḍrī, ens demostra que era una compilació d'abast universal i no únicament dedicada a al-Andalus, a part d'indicar-nos una de les fonts d'informació, per identificar, d'aquell escriptor tan ric i precís en les seves aportacions geogràfico-històriques sortosament conegudes.

serà més fàcil de verificar l'exactitud d'aquest esquema de transmissió que proposem:



Pel que fa a la còpia intermèdia perduda, basant-nos en el fet que al-'Uḍrī, en la part del seu compendi que ens ha pervingut, inclou la citació de l'olivera miraculosa de la regió de Lorca, i en la seva biografia⁶⁴, ens arriscarem a donar una hipòtesi tal vegada massa agosarada per manca de proves fefaents:

Al-'Uḍrī retornà a al-Andalus des de La Meca l'any 1025 i començà a seguir diversos mestres. Un d'ells podria ser el deslloridorador del problema. Ens referim a Abū 'Umar Aḥmad ibn Muḥammad ibn 'Afif ibn 'Abd Allāh ibn Maryūl ibn Ġarrāḥ ibn Ḥātim ibn 'Abd Allāh al-Umawī, nat a Còrdova l'any 959 (*quan encara vivia al-Ṭurṭūṣī*). Aquest personatge ocupà càrrecs dins de l'administració califal (és a dir, *va poder consultar els arxius oficials de la cancelleria mentre eren a Còrdova*) en temps de Muḥammad al-Mahdī (1008-1010). Després fugí a Almeria (on s'establiria més tard al-'Uḍrī). El reietó d'aquella ciutat, Ḥayrān, el nomenà *cadí de Lorca*, lloc que ocupà fins a la seva mort el 1029. Sabem que escriví, almenys, un tractat sobre l'ensenyament i una història, a l'estil dels repertoris biogràfics, dels cadis i alfa-

64. Sobre la vida d'al-Uḍri vegeu les fonts citades a Razi, *fuentes...* 11, i Fernando de la GRANJA, *La Marca Superior en la obra de al-Uḍri*, «Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón» (Zaragoza), 8 (1967), 4-5. A més, cf. José ALEMANY BOLUFER, *La Geografía de la Península Ibérica en los escritores árabes*, Granada, 1921, 189; J[acinto] BOSCH VILÀ, *Algunas consideraciones sobre «Al-tagr en al-Andalus» y la división política administrativa de la España musulmana*, a «Études d'orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal» (Paris), I (1962), 32 i nota 48; C[ésar] E. DUBLER, *Los defensores de Teodomiro (Leyenda mozárabe)*, en la mateixa miscel·lània anterior, I, 115; Ibrahim ibn Yaquub et sa relation de voyage en Europe, 503; i l'edició, en forma de llibre, de *La geografía y los geógrafos...*, 8-84.

quins cordovesos⁶⁵. Podem suposar que, dut per la seva vinculació a la ciutat de Lorca, recollí les notícies relatives a la localitat i als seus voltants en un manuscrit poc important. Quan al-'Uđri fou el seu deixeble, per poc temps ja que el mestre morí aviat (1029), és possible que prengué algunes notes sobre Lorca d'aquell manuscrit en què al-Umawī hauria transcrit la llegenda de l'olivera miraculosa i la narració d'al-Ṭurtūšī vinculada a ella. En redactar la seva pròpia obra, al-'Uđri devia recordar que aquelles notes procedien de la seva joventut, d'una informació antiga.

Bé que molt difícil de demostrar, la hipòtesi ens pareix coherent, sobretot perquè al-'Uđri informa amb força precisió sobre la regió de Lorca⁶⁶. I, d'altra banda, no són també molt «imaginatives» algunes de les teories bastides sobre al-Ṭurtūšī partint de les minvades citacions conservades?

Pere BALANÀ I ABADIA

65. Sobre aquest savi hispanomusulmà, cf. *Kitab al-sila* (Aben Pascualis Assila), ed. Francisco Codera (Bibliotheca Arabico-Hispana, I-II), Madrid, 1883, 40-42, n.º 73; Al-Dabbi, *Kitab bugyat al-multamis* (*Desiderium quarentis historiam virorum populi Andalusiae*), ed. F. Codera y [Julián] Ribera (Bibliotheca Arabico-Hispana, V-VI), Madrid, 1887 i 1889, 150-151, n.º 344; *Ensayo biobibliográfico...*, 113-114, n.º 80; i Mariano GASPÀR REMIRO, *Historia de Murcia musulmana*, Zaragoza, 1905, 98 i 125.

66. En la descripció de la «cora» de Tudmir s'hi refereix diverses vegades amb observacions molt detallades. Cf. *Tarsi al-ahbar...*, 1-3, 5, 7, 9-12, 16 i 20 (aquesta darrera, en tractar de l'anomenada «divisió de Constanti»); *La cora de Tudmir...*, 41-42, 48-50, 59, 61, 62, 64, 66, 70-73, 78-80 i 89 (les pàgines 48 i 72 no figuren a l'índex de la publicació).

APÈNDIX

TEXTOS D'AL-TURTŪŠĪ RELATIUS A LA PENÍNSULA IBÈRICA

1) Sobre l'olivera miraculosa de Lorca.

ومن أغرب الغرائب الزيتونة المعروفة ... مِيرَبَيْط :

قال أحمد بن عمر : ومن الغرائب زيتونة في كنيسة في حومة بجبل على مقربة من مدينة لورقة وبقرّب حصن هناك يعرف بِمِيرَبَيْط ؛ إذا كان أوان صلاة العصر من اليوم الذي يستقبل أول ليلة من شهر ماوّا تورت الزيتونة ، فلا يأتي الليل إلا وقد عقدت فتصبح من تلك الليلة والزيتونة كلها قد اسود تمرها من الزيتون وطاب . قد عرف الناس ذلك ووقفوا عليها ، وأرسل الأسراء قديماً إليها . وقد قطعها أهل تلك الناحية لكثرة الوارد عليهم بسببها ، فبقيت مقطوعة زماناً ، ثم لقح الأصل بعد ذلك ، وهي باقية إلى اليوم على حالها الموصوف .

وقد رأيت من قديم خبرها أن إبراهيم بن يعقوب الإسرائيلي الطرطوشي أخبر أن ملك الروم برومية سنة خمسين وثلاثمائة من الهجرة قال له إني أريد أن أرسل إلى أمير المؤمنين بالأندلس قُومِيساً حاذقاً بهدية ، وإن من أعظم حوائجي عنده ، وأجل مطالبي قبله وذلك أنه صح عندي أن في القاعة الكريمة كنيسة وفي الدار منها زيتونة إذا كان ليلة الميلاد تورت وعقدت وأطعمت من نهارها فأعلم أن شهيداً محلاً عظيماً عند الله عز وجل فاضرع إلى معاليه في تسليل أهل تلك الكنيسة ومداراتهم حتى يسمحوا بعظام ذلك الشهيد ، فإن حصل لي هذا فهو كان أجل عندي من كل نعمة في الأرض .

ومن عجائبها شجرة زيتونة في كنيسة في حومة جبل في كل سنة في وقت معلوم تنور وتعد وتسد وتنظف في يوم آخر وهي مشهورة عرفها الناس حكي العذرى ان هذه الشجرة قتلها اهلها ولم نصارى وانما فعلوا ذلك لكثرة الواردة عليهم بسببها وتزاحم الناس فبقيت مقطوعة زماناً ثم لقحت بعد ذلك وهي الان باقية كذا ذكره العذرى في شهر سنة خمسين واربعمائة وقال ايضا اخبرني ابراهيم بن احمد الطرطوشى قل سمعت ملك الروم يقول انى اريد ان ارسل الى امير المؤمنين بالاندلس هدية فان من اعظم حوائجى عنده انه صبح عندى ان فى الفاتحة الكريمة كنيسة وفى الدار منها زيتونة اذا كان ليلة الميلاد تورقت وعقدت واطعت من نهارها اعلم ان لشهيداً محلاً عظيماً عند الله فانتصرع الى معاليه فى تسلية اهل تلك الكنيسة ومداراتهم حتى يسمحو بعظام ذلك الشهيد فان حصل لى هذا كان اجل من كرامة

— Versió d'al-Qazwini.

و من أغرب الغرائب الزيتونة التى على مقربة من حصن سريط ،
و هو حصن من حصونه لورقة البرائنة منها ، و هى زيتونة فى حومة الجبل ،
فاذا كان وقت صلاة العصر من اليوم الذى يستقبل أول ليلة من شهر
مئيه ، نورت الزيتونة فلا يجئ عليها الليل إلا وقد عقدت ، ولا تُصْبِحُ
إلا وقد اسودت زيتونها وطابه ، قد عرف ذلكم الخاصة والعامة و وقفوا
عليه .

و ذكر ابراهيم بن يوسف الطرطوشى أن ملك الروم قال له سنة ٣٠٥ :
إنى أريد أن أرسل إلى ملك الاندلس قر مسابدية ، وإن من أعظم حوائجى
عنده ، وأعظم مطالبى لذيتي أن الفاتحة الكريمة الكنيسة التى فى الدار التى
فيها الزيتونة المباركة ، التى تنور و تعقد ليلة الميلاد ، وتطعم من نهارها ،
فيها قبر شهيد له محل عظيم عند الله عز وجل ؛ فانا أسأله مداواة اهل
تلك الكنيسة ، وملا طفثهم ، حتى يسعوا لى بعظام ذلك الشهيد ؛ فان حصل
لى فهو أجل عندى من كل نعمتي فى الأرض !

— Versió d'al-Himyarī.

2) Sobre els gallecs (o «francs»).

(١)

نُحْمَةٌ مِنَ الْقَوْلِ فِي بِلَادِ السَّجَلِيقِيِّينَ

والإفرنج وغيرهم من قبائل النصارى الى بلد الصقالبة
وغيرهم على ما أورده ابراهيم بن يعقوب الإسرائيلي
الطبرطوشي (٢)

قال ابراهيم : بَلَدُ الْجَلِيقِيِّينَ سَهْلٌ جَمِيعُهُ ، وَالْغَالِبُ عَلَى
أَرْضِهِمُ (٣) الرَّمْلُ ، وَأَكْثَرُ قُوَّتِهِمُ الدُّخْنُ وَالذَّرَّةُ وَمُعَوَّلُهُمْ فِي
الشَّرِبَةِ عَلَى شَرَابِ التَّفَاحِ [وَالْبُشْكَةِ (١)] ، وَهُوَ شَرَابٌ يَتَّخَذُ مِنْ
الدَّقِيقِ . وَأَهْلُهُ أَهْلُ غَدَرٍ (٢) وَدَنَاءَةِ أَخْلَاقٍ (٣) ، لَا يَتَنَظَّفُونَ وَلَا
يَغْتَسِلُونَ فِي الْعَامِ إِلَّا مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ بِالْمَاءِ الْبَارِدِ . وَلَا يَغْسِلُونَ
ثِيَابَهُمْ مُنْذُ يَلْبَسُونَهَا إِلَى أَنْ تَنْقَطِعَ عَلَيْهِمْ ، وَيَزْعُمُونَ أَنَّ
الْوَسْخَ (٤) الَّذِي يعلوها مِنْ عَرَقِهِمْ تَنْعُمُ بِهِ أَجْسَادُهُمْ (٥) وَتَصِحُّ
[ق ١٢٤ - أ] أَبْدَانُهُمْ (٦) . وَثِيَابُهُمْ أَضْيَقُ الثِّيَابِ ، وَهِيَ مُفَرَّجَةٌ
يَبْدُو (٧) مِنْ تَفَارِيحِهَا أَكْثَرُ أَبْدَانِهِمْ . وَلَهُمْ بَأْسٌ شَدِيدٌ (٨) ، لَا يَرُونَ
الْفِرَارَ عِنْدَ اللَّقَاءِ [فِي الْحَرْبِ (٩)] وَيَرَوْنَ الْمَوْتَ دُونَهُ .

— Versió d'al-Bakri.

وعساكره ذوا بأس شديد لا يرون الفرار أصلاً عند اللقاء
ويرون الموت دون ذلك لا ترى اقدر منهم ولم أهل غدر ودناءة اخلاق لا
يتنظفون ولا يغتسلون في العام إلا مرة أو مرتين بالماء البارد ولا يغسلون ثيابهم
منذ لبسوها الى ان تنقطع

— Versió d'al-Qazwini.

وبلد الجليقيين سهلًا، والغالب على أرضهم الرمل، وأكثر أوقاتهم الدُخُنُ والدُّرَّةُ
 ومُعَوَّلهم في الأشربة على شراب التفاح وأنيشكة^(٢)، وهو شراب يتخذ من الدقيق،
 وأهلها أهلُ غدير ودناة أخلاقٍ، لا ينظفون ولا يغتسلون في العام إلا مرةً أو مرتين
 بالماء البارد، ولا يغسلون ثيابهم منذ يلبسونها إلى أن تنقطع عليهم، ويزعمون أنَّ
 المؤخر^(٣) الذي يعلوها من عرقهم به تنعم أجسامهم، وتصلح أبدانهم، وثيابهم أضيق
 الثياب، وهي مخرجة تبدو من تفاريحها^(٤) أكثر أبدانهم، وفيهم بأس شديد، لا يرون
 الفرار عند اللئاء. بل يرون الموت دونه^(٥).

— Versió d'al-Himyari.